

Концептуальні засади вирішення колізій

у сфері міжнародного речового права

О. І. Виговський

кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджується механізм колізійно-правового регулювання речових правовідносин, ускладнених іноземним елементом, та висвітлюються основні шляхи вирішення колізійної проблеми в міжнародному речовому праві.

Ключові слова: міжнародне приватне право; колізійне регулювання; локалізація; рухомі речі; нерухомі речі.

В статье исследуется механизм коллизионно-правового регулирования вещных правоотношений, осложненных иностранным элементом, и освещаются основные пути разрешения коллизионной проблемы в международном вещном праве.

Ключевые слова: международное частное право; коллизионное регулирование; локализация; движимые вещи; недвижимые вещи.

This article deals with the analysis of the mechanism of conflict of laws regulation of proprietary legal relations complicated by a foreign element and highlights the main approaches towards solution of a conflict of laws problem in international property law.

Keywords: private international law; conflict of laws regulation; localization; movable property; real property.

В основі методу колізійно-правового регулювання лежить просторова локалізація правовідносин. Колізійне право побудоване на ідеях об'єктивного простору, а не на ідеях суб'єктивної волі [10, с. 71], неодноразово підкреслювалося в доктрині. Об'єктивність територіальної локалізації досягається за допомогою виокремлення субстанційних елементів, що мають просторово-часовий вимір і можуть вважатися «точками відліку» для визначення фактичного або презюмованого зв'язку всіх правовідносин або їх певної частини з конкретною частиною юрисдикційного простору. Об'єктивними елементами визнаються об'єкт правовідносин, їх суб'єкти, певні юридично значимі дії. Саме вони визначають зміст «жорстких» колізійних прив'язок, обумовлюють застосування імперативних норм, а в ряді випадків можуть заперечувати суб'єктивний вибір сторін. Вибір основного локалізаційного фактора визначається сутністю правовідносин і побудований на принципі найбільш тісного зв'язку з правом певної країни, що визнається в доктрині основним принципом побудови «об'єктивних» колізійних норм [7, с. 29], оскільки правовідношення а priori буде найкраще врегульоване тим правопорядком, з яким воно має конструктивний зв'язок.

У нашій статті аналізуватиметься механізм колізійно-правового регулювання речових правовідносин, ускладнених іноземним елементом, та висвітлюватимуться основні шляхи вирішення колізійної проблеми в міжнародному речовому праві в історичному та сучасному вимірах. Нашим завданням є прослідкувати еволюцію концептуальних поглядів щодо розв'язання цієї проблеми та визначити напрямки подальшого розвитку доктрини міжнародного приватного права у цьому контексті.

У сфері права власності загальнознавчим «об'єктивним» колізійним правилом,

що побудоване на принципі найбільш тісного зв'язку, є застосування «закону місцезнаходження речі» (*lex rei sitae* або *lex situs*). Причиною його поширення, як зазначав відомий дореволюційний цивіліст Б. Е. Нольде, є те, що цей принцип має «досить тверду правову підставу: порядок речових правовідносин в кожній країні настільки тісно пов'язаний з її суспільним та державним порядком, що порядкування у сфері цих відносин іноземного закону, звичайно, є недоречним» [6, с. 500]. Тому законодавства більшості держав світу, як правило, не передбачають можливості реалізації *inter partes* принципу *lex voluntatis* стосовно речових прав.

Історія формування інституту власності в міжнародному приватному праві тісно пов'язана зі «статутарною теорією» Бертрана д'Аржантре, який виділяв дві категорії статутів – реальні та особисті, різниця між якими полягала не лише в об'єктному відношенні, а й у просторово-територіальній сфері дії: якщо перші обмежувалися територіальними межами певної юрисдикції, то другі мали яскраво виражений екстериторіальний характер. Як підкреслював А. М. Стоянов, закони певної держави керують всіма речами, що знаходяться на її території, і в цьому відношенні іменуються реальними статутами – *Statuta realia*. Такі реальні статuti спираються на начала суверенності, за якими держава владно визначає умови та правила для набуття, володіння та відчуження речей [9, с. 377]. Саме статутарна теорія заклала основи подальшого розвитку інституту власності в міжнародному приватному праві, визначивши основні принципи та правила, які безпосередньо стосувалися регулювання відносин власності, ускладнених іноземним елементом [7, с. 51].

Початково зв'язок речі з певним правопорядком виводився як наслідок панування особи над річчю. Проте згодом у світовій науці міжнародного приватного пра-

ва виник інший погляд: речові відносини не є відносинами панування особи над річчю, за своєю природою вони відносини між особами з приводу речей, оскільки абсолютні за своєю правовою природою речові права адресують невизначеному колу суб'єктів пасивний обов'язок утримуватися від посягань на річ власника. У російській доктрині панування вказаного принципу пояснюється тісним зв'язком речових прав із соціально-економічними відносинами [5, с. 176]. Л. Раапе обґрунтовує такий зв'язок з позицій держави, яка намагається забезпечити захист своїх фінансових інтересів, що складають основу її внутрішньої та зовнішньої політики [8, с. 530].

У доктрині міжнародного приватного права поняття «речовий статут» прийнято визначати як право держави, яким регулюється замкнене коло речових прав [7, с. 62]. Суть цього принципу полягає в тому, що внутрішньодержавний цивільний обіг має визнавати лише такі речові права, які відомі національному законодавству [2, с. 73]. При вирішенні речових колізійних питань територіальний фактор набуває домінуючого значення: зміна місцезнаходження речі веде до зміни речового статуту. Новий правопорядок сам вирішує можливість та межі визнання «іноземного» речового права, а також визначає порядок його «адаптації» до реалій власної правової системи через наповнення новим змістом та визначення способу його здійснення. Можливість речі бути об'єктом цивільного обігу та можливість певної особи бути її власником, спектр абсолютних та обмежених речових прав, що можуть встановлюватися у її відношенні (зокрема, можливість речі бути в опосередкованому володінні, якщо такий правопорядок визнає концепцію подвійного володіння), обсяг та межі здійснення цих прав, їх залежність (акцесорність) від інших речових прав, підстави, умови та допустимість виникнення і зміни юридичної приналежності речі,

включаючи існуючі презумпції речового права, способи та межі захисту речових прав, правові наслідки добросовісного набуття речі від володіючого невластника, класифікаційні аспекти застосування речового права (питання віднесення об'єкта цивільних правовідносин до родової категорії речі, віднесення речей до категорії рухомих чи нерухомих, а також інший міжвидовий їх поділ) – все це традиційно належить до компетенції правопорядку, який визначається за принципом *lex situs*.

Як зазначає В. Л. Толстих, відмінність колізійного регулювання речових прав від регулювання інших інститутів проявляється в тому, що «точкою» локалізації є не місцезнаходження суб'єктів відношення чи місце, де відбувся юридичний факт, а місце, де знаходиться об'єкт (предмет) відношення [10, с. 420-421]. У випадку визначення речового статуту при виникненні, зміні чи припиненні речового права, окрім територіального, вирішальне значення має також часовий фактор – просторова локалізація конкретного об'єкта матеріального світу безальтернативно прив'язується до моменту здійснення юридичного факту, що обумовив динаміку в речових правовідносинах. При цьому під місцезнаходженням речі зазвичай розуміють фактичне, дійсне місцезнаходження відповідного майна (*situs naturalis*) [2, с. 75].

Разом з тим, як вказує В. І. Кисіль, принцип *lex situs*, відомий ще за часів постглотаторів, зазнав істотних метаморфоз, доки його почали закріплювати на законодавчому рівні [1, с. 89]. Використання його стосовно нерухомих речей є загальноприйнятим положенням ще з часів теорії статутів і є характерним для законодавств практично всіх країн світу: нерухомість пов'язана із землею, і її переміщення без завдання шкоди речі є неможливим; крім того, право власності та інші речові права на такий об'єкт, включаючи *inter alia*, права обтяження, як правило, фіксуються у місцевому

реестрі, дані з якого, у випадку оспорювання права, матимуть правопідтверджувальне значення. Однак стосовно рухомих речей цей принцип далеко не завжди визнається як безальтернативний спосіб вирішення колізійного питання, особливо тоді, коли можливі проблеми із визначенням місцезнаходження речі. У юридичній літературі висувуються чотири основні локалізуючі фактори стосовно рухомих речей: закон домілія, закон місцезнаходження речі, закон місця вчинення юридичного акту, закон, властивий правочину про передачу права на рухомість [4, с. 58].

Історично першим способом вирішення колізії з приводу рухомих речей було застосування особистого закону власника рухомої речі в рамках відомої юридичної максими *mobilia personam sequuntur* («рухоме майно слідує за власником»). Як вказував Б. Е. Нольде, «лише за тими статутами, які безпосередньо говорять *de personarum jure, in quo et mobilia continentur*, про особисті права та права на рухомість, можна визнати характер екстратериторіальності та здатність діяти поза територією» [6, с. 459]. Застосування *lex personalis* (як правило, у варіанті *lex domicilii*) в цьому випадку обґрунтовувалося фікцією знаходження рухомості там, де перебував уповноважений суб'єкт, навіть якщо з фактичної точки зору це було і не так; таким чином, зберігався принцип дії місцевого статуту. Разом з тим, в доктрині міжнародного приватного права XIX ст. неодноразово відзначалося, що факт наявності речей, які за своїми фізичними властивостями здатні переміщуватися у просторі без зміни їх функціонального призначення, проте законодавством штучно віднесені до категорії нерухомого майна (до таких речей, зокрема, відносилися акції деяких товариств та публічних банків), свідчить про потребу відходу від ортодоксального застосування принципу *lex personalis* до всіх без винятку рухомих речей. Крім того, практика засто-

сування вказаного принципу залишала невирішеним питання, яке право підлягає застосуванню у випадку спору про наявність речового права двох осіб з різними особистими законами.

Як сучасна доктрина міжнародного приватного права, так і законодавства переважної більшості країн світу стоять на позиціях застосування принципу *lex situs* стосовно нерухомих і рухомих речей. Серед причин такого вибору в доктрині називають те, що речові права в повному обсязі можуть бути здійснені лише в державі місцезнаходження речі, що процесуальне забезпечення речових прав найбільш ефективне, коли *lex fori* збігається з *lex situs*, а також що застосування останнього можливе в будь-якому випадку в якості імперативних норм міжнародного приватного права [10, с. 422]. Загальне визнання принципу *lex situs* у відношенні речового статуту вказує насамперед на визнання законодавцями більшості країн тісного зв'язку, що існує між місцезнаходженням речі та правопорядком держави місцезнаходження. Для нерухомості такий зв'язок є дійсно непорушним в силу її характерних ознак. Однак для інших речей ступінь зв'язку з правопорядком держави їх знаходження є набагато меншим.

Так, ще Ф. К. фон Савінї допускав виключення з принципу *lex situs* на користь закону місця проживання власника для предметів, відносно яких важко встановити місце їх знаходження у визначений момент: зокрема, для товарів, що відправляються на великі відстані, та для багажу мандрівника [3, с. 84]. В. В. Мащенко наголошує, що труднощі у застосуванні цього колізійного принципу виникають тоді, коли мова йде про речі, що знаходяться в дорозі (*res in transitu*), майно, що призначене для переміщення речей з однієї країни в іншу (кораблі, повітряні судна), а також власність іноземного суверена [4, с. 58-59]. Спільною рисою всіх цих речей є те, що факт міс-

цезнаходження може, по-перше, мати випадковий характер, наприклад, якщо речі, що знаходяться в дорозі, тимчасово перебувають на складі на території певної держави, або якщо морське судно заходить у порт певної країни для тимчасової зупинки. По-друге, в багатьох випадках точна локалізація (визначення місцезнаходження) таких речей є складною або навіть неможливою: річ може змінювати державу місцезнаходження безпосередньо під час процесу локалізації, що може призвести до необхідності обирати або одночасно застосовувати декілька конкуруючих правопорядків. Саме цим пояснюється застосування не генеральної, а спеціальних колізійних прив'язок у відношенні вищевказаних речей: так, відповідно до ст. 40 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 р., право власності та інші речові права, відомості про які підлягають внесенню до державних реєстрів, визначається за правом держави, у якій це майно зареєстровано. А стаття 41 визначає, що право власності та інші речові права на рухоме майно, що за правочином перебуває в дорозі, визначаються правом держави, з якої це майно відправлено, якщо інше не встановлено за згодою сторін.

Аналіз іноземного законодавства у сфері міжнародного приватного права свідчить про те, що наведений вище перелік винятків не розглядається як вичерпний, і законодавець іноді безпосередньо звертається до принципу найбільш тісного зв'язку як способу вирішення колізійної проблеми у сфері речового права. Прикладом може слугувати ст. 46 Вступного закону до Німецького цивільного кодексу 1896 р., яка встановлює виняткове колізійне правило стосовно речових прав: «Якщо з правом певної держави присутній більш тісний зв'язок, ніж з правом, яке було б визначальним згідно з нормами Закону, то застосовується таке право». Коментуючи вказану норму, А. Майер наголошує,

що вона дає судді право, з одного боку, відступати в конкретному випадку від результату, отриманого жорсткими, передбаченими законом прив'язками, а з другого – вона також бере до уваги відсутні спеціальні прив'язки для особливих ситуацій [2, с. 75-76]. Разом з тим, зазначений автор підкреслює, що застосування цього «застереження відхилення» має бути виправданим лише тоді, коли загальна прив'язка веде до застосування норм, що не пов'язані з фактичними обставинами [2, с. 76].

Таким чином, в доктрині та законодавствах допускаються ряд винятків з принципу *lex situs* стосовно рухомих речей у випадках, якщо є всі підстави стверджувати, що речові правовідносини більш тісно пов'язані з правом іншої держави або коли неможливо здійснити їх однозначну локалізацію у просторі. Останнє є характерним, зокрема, для т. зв. «безтілесних» речей, відносно яких термін «місцезнаходження» може застосовуватися більш ніж умовно, як певна юридична фікція.

Однією з тенденцій сучасного міжнародного приватного права є зниження ролі суто територіальних факторів при локалізації правовідносин та визначенні найбільш тісного зв'язку. Бурхливий розвиток інформаційних технологій та новітніх засобів електронного зв'язку призвели до того, що територіальні фактори, які раніше мали вирішальне значення при визначенні права, що підлягає застосуванню, тепер втрачають своє значення і можуть взагалі не свідчити про зв'язок з певною правовою системою. Так, важко визначити місце укладання договору, якщо способом його укладання був обмін листами через електронну пошту. Аналогічні проблеми виникають і при визначенні місця заподіяння шкоди, якщо вона була заподіяна в електронному просторі. Це означає, що при локалізації правовідносин територіальні елементи відходять на другий план. Із розширенням спектра об'єктів речового права за рахунок не-

матеріальних речей ототожнення *lex situs* із фізичним місцезнаходженням майна дедалі більше поступається місцем «презюмованому (фіктивному) місцезнаходженню» (*presumable (fictional) situs*) з метою поширення на них за аналогією правових норм, які початково були розраховані на регулювання матеріальних речей. В цьому контексті трансформується саме поняття *situs*, яке нині у багатьох випадках означає юридичне, а не територіальне місцезнаходження, що визначається можливістю віднесення певної речі до конкретної юрисдикції за умови задоволення визначених критеріям такого віднесення. До такої категорії майна належать, зокрема, цінні папери, локалізація яких пов'язана з об'єктивними труднощами, породженими як специфікою цього об'єкта цивільних прав, так і особливостями його існування

та обігу переважно в дематеріалізованій (бездокументарній) формі.

На завершення цього короткого огляду еволюції концептуальних підходів щодо вирішення колізійної проблеми відносно речей у науці міжнародного приватного права слід підкреслити, що зміни у поглядах на розв'язання цієї проблеми були пов'язані не лише із дискусіями навколо ролі територіального фактора, а й з об'єктивними факторами розвитку наглобального світу, появою новітніх технологій та раніше невідомих об'єктів цивільних прав, що існують у нематеріальній формі. Оскільки такі тенденції стали перманентним явищем у сучасному світі, можна прогнозувати подальший розвиток доктринальних поглядів щодо колізійного питання відносно речових прав у міжнародному приватному праві.

Література

1. *Кисіль В. І.* Міжнародне приватне право: питання кодифікації / В. І. Кисіль. – К. : Україна, 2005. – 480 с.
2. *Майер А.* Вещные права в немецком международном частном праве. К вопросу о признании и трансформации по немецкому праву иностранных способов обеспечения исполнения обязательств, относящихся к движимому имуществу / А. Майер // Государство и право. – 2007. – №1. – С. 73-82.
3. *Макаров А. Н.* Основные начала международного частного права / А. Н. Макаров. – М. : Юридическое издательство Наркомюста РСФСР, 1924. – 146 с.
4. *Международное частное право* / Под ред. Г. К. Матвеева. – К. : Вища школа, 1985. – 176 с.
5. *Международное частное право : Учеб. для вузов* / Под ред. Н. И. Марышевой. – М. : Контракт, Инфра-М, 2000. – 532 с.
6. *Нольде Б. Э.* Очерк международного частного права / Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Пер. с пятого нем. издания под ред. проф. В. Э. Грабаря, с коммент. Б. Э. Нольде, 2-е изд. – Юрьев, Тип. К. Маттисена, 1909. – С. 449-581.
7. *Проблеми правового регулювання комерційних відносин в умовах їх інтернаціоналізації : Колективна монографія* / За заг. ред. О. Д. Крупчана. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – 240 с.
8. *Raape L.* Международное частное право / Л. Раапе. – М. : Иностранная литература, 1960. – 608 с.
9. *Стоянов А. Н.* Очерки истории и догматики международного права / А. Н. Стоянов // Записки Императорского Харьковского университета. 1875. Т. III. – Харьков, 1875. – С. 241-416.
10. *Толстых В. А.* Международное частное право: коллизионное регулирование / В. А. Толстых. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 526 с.